

descoperirea semnalării medievale a pupilei. Acest moment simbolizează pentru mine mai mult ca oricare altul adevărata renaștere a corului catedralei din Alba Iulia, transmisă exemplar prin volumul de studii prezentat aici: „vino și vezi”¹!

Pál LÓVEI

(Traducere din limba maghiară de Emese Czintos;
revizuirea textului: Tamás Emődi)

Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, Editura Constantin Matasă, 2012, 519 p. + 16 pl.

Trecând de la titlu la cuprins, cititorii pot fi ușor derutați, pentru că *nu este vorba doar de o cercetare de biserică*, ci despre cercetarea fragmentelor unui ansamblu domnesc de la începuturile Moldovei. Volumul celor doi autori, care au avut și sprijinul unor colaboratori: Nicolae Mirițoiu, Mihai Constantinescu, Georgeta Cardoș, Alexander Rodewald și Gheorghe Sion, se prezintă ca o realizare tipografică *normală* pentru timpurile noastre, cu hârtie, tipar și ilustrație de calitate – bogată și relevantă, bine desenată și inscripționată. Cu siguranță este un volum cu multă investiție, conceput cu dorința de a parcurge tot ce s-ar putea releva dintr-un

monument: arheologie, arhitectură, istorie de artă și istorie de tip clasic.

Mulțumirile adresate și meritele instituției bisericești care a plătit costurile de publicare sunt însă grav umbrite de ceea ce aceeași instituție a făcut în sens negativ, îngăduind în cursul anilor 1992-1993, adică în vremurile „democrației dezlănțuite”, construirea pe o bună arie a vechiului complex medieval, parțial cunoscut din cercetarea soților Bătrâna, a unor construcții incisive și numeroase, dedicate Mănăstirii Bogdana, care „nu au fost precedate de o cercetare arheologică sistematică a suprafeței afectate” (p. 13). Mai departe, am putea deduce că ar fi fost vorba despre o arie de la nord, vest și sud care ar putea conține complexele cele mai vechi databile, dar „unde săpăturile nu au putut fi extinse” (p. 27, 45). Cu alte cuvinte, potrivit acestor mărturii, Arhiepiscopia Sucevei va rămâne pe veci culpabilă de distrugerea urmelor unei părți serioase din istoria începuturilor principatului moldav. În contextul dat, a face, de către șeful local al Bisericii și responsabilul direct al distrugerilor, omagiul pământului „sipet ce adăpostește

¹ Ioan 1:46.

mărturii de o covârșitoare importanță istorică” (p. 9), sună de-a dreptul filistin și mincinos. Iar supralicitarea instituției religioase în rebotezarea locurilor primește un zdravăn șoc din concluzia finală a volumului, care demonstrează că nu Bogdan I a ridicat prima biserică de zid, ci Petru I (vezi, spre exemplu, p. 358). Aceasta, desigur, în condițiile în care oricum este artificial să denumești un lăcaș de cult după presupusul nume al ctitorului. Atunci, pe viitor, ar trebui să avem și „Alexandriana”, „Ștefaniana” sau ceva similar? Alegerea este riscantă, cu atât mai mult cu cât nu ai epuizat toate verificările posibile pentru a avea o confirmare indiscutabilă. Ori, la Rădăuți, se știa măcar din comunicările parțiale ale soților Bătrâna, că „Bogdana”, nu prea este Bogdana! Concluzia este limpede: „patronii” de la Rădăuți au marșat pe „dreptatea” lor, nepăsându-le de ceea ce au demonstrat și publică acum specialiștii – istorici și arheologi.

Autorii au ambiționat să ofere o cât mai completă imagine a datului arheologic, dar și o paletă largă a interpretărilor posibile. Cel puțin din punct de vedere formal, lucrul a fost atins la o cotă rar vizibilă în istoriografia de specialitate a anilor din urmă. Este motivul pentru care trebuie să-i felicităm pe autori pentru acest dar. Comparativ cu ceea ce *nu s-a publicat* până acum, din puncte-cheie ale istoriei medievale, ar trebui scris că acum primim ceva *de o cantitate și o importanță excepționale*.

Deja de la începutul rezumării lucrărilor din teren, ne izbim de o altă informație privitoare la „aventura arheologică” condusă de către Mircea D. Matei (p. 25), ale cărei rezultate, dacă nu vom avea șansa unei viitoare descoperiri de sertar, se vor adăuga la zestrea de știință pe care numitul arheolog a cules-o pentru cultura sa proprie și o va purta în mormânt. Trebuie cu adevărat să citești printre rânduri pentru a vedea cum sunt investiți banii în recuperarea trecutului nostru. Rezultă că volumul se referă doar la date din anii 1974–1977, adică trei ani curmați arbitrar și autoritar de „inteligența” Elenei Ceaușescu, manifestată negativ în legătură cu Direcția Monumentelor Istorice.

Orizontul 1 al Rădăuților este reprezentat masiv de ceramică. Bine descrisă și publicată, problema ei se complică și dobândește concluzii grăbite. Fără elemente directe de cronologie, ea nu este decât o grupă databilă *ante quem* orizontului 2. În plus, analogiile urmărite sunt astfel alese încât să pună în lumină contactele dintre Maramureș și Moldova de nord, înlesnite numai prin români. În clipa în care s-ar introduce în ecuație și analogii din Secuime, totul ar trebui regândit. Dacă s-ar judeca întregimea materialelor primului orizont, nu ar putea fi exclusă ipoteza acumulării lor în apropierea momentului de apariție a construcțiilor, datorită „șantierului” care a început cu o serioasă defrișare. Pe de altă parte, nu ni se pare deloc sigură identificarea „cuțitului pentru prelucrarea pieilor și a blănurilor” (p. 36, 433, fig. 7/6, 434, fig. 8/5) și a „mânerului de oglindă” (p. 37, 433, fig. 7/7, 434, fig. 8/6), care poate fi un oarecare fragment de obiect de podoabă sau de inventar liturgic. Nu se greșește însă în dreptul unei aplici de curea (p. 38, 433, fig. 7/8), care are analogii apropiate într-un mediu german extins¹. Dar, puse împreună, ceramica și celelalte descoperiri ale orizontului 1 sunt contradictorii din punct de vedere cronologic. Datarea unor piese de metal poate

¹ Vezi St. Krabath, *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, I, Rahden/West., 2001, p. 163, Abb. 30.

urca dincolo de perioada sugerată. În același timp, este cu totul surprinzătoare lipsa completă a ceramicii de calitate, compatibilă cu aceleași tipuri de descoperiri.

Pentru orizontul 2, autorii rămân, din păcate, la bibliografia prea veche a ceramicii cenușii „produse de către coloniști sași” (p. 42). Descoperiri asemănătoare au modificat esențial harta răspândirii acestei ceramici, datarea și atribuirea ei, atât de restrictivă înainte. Am fi fost cei dintâi care să felicităm realizarea unei datări atât de strânse pe baza materialului ceramic, însă, din păcate, lucrul nu se reușește la Rădăuți, cum nici în alte contexte apropiate cronologic nu se va reuși decât printr-o șansă arheologică cu context de excepție.

Referitor la biserica B1, avem ceva nelămuriri legate de soluțiile ei de podire. Autorii ne dau detalii despre un aranjament de scânduri în pat de argilă. Nu știm din ce motiv, scândurile sunt considerate a fi fost din brad (p. 43). În profilele publicate (pl. V), stratul acelor podele (5) suprapune două gropi de morminte (M 66 și M 85), ceea ce ar conduce la concluzia că mormintele au fost practicate înainte de așezarea podelelor ori podelele au avut mai multe faze de refacere. Datarea bisericii B 1 („primul lăcaș de cult de la Rădăuți (B1) exista deja la sfârșitul primului sfert al secolului al XIV-lea”, p. 60) este neconvincătoare. Zestrea monetară recuperată permite oricui să propună o altă datare, până la mijlocul aceluiași veac. De altfel, manevrarea diferențiată a numismaticii se lasă remarcată și în dreptul stratului datat în vremea lui Ștefan cel Mare, unde un gros de la Iliș I (1432-1433) coexistă cu un denar de la Matia Corvin. În același loc se admite posibilitatea unor monede de a oferi *numai datări post quem* (p. 72), principiu care trebuia să fi fost invocat și pentru datarea bisericii B 1.

Cimitirul B 1 a fost, categoric, unul foarte restrâns pentru destinul imaginat al bisericii. Vom spune doar în trecere că nu era cazul să se discute despre mortalitatea din vremea ciumei de la mijlocul veacului al XIV-lea, atât timp cât ea nu are o legătură în numărul de morminte cercetate și nu ar fi dovedită în Moldova decât prin „hecatomba” de la biserica catolică a Băii (p. 44, nota 112) – în fapt un *osuar* (obișnuit la foarte multe biserici fără vreo relație cu vreo epidemie, cu exemple și la Cislădie, Tauți etc.).

În privința inventarului funerar, nasturii globulari au fost *cel mai puțin* folosiți în bente de cap, precum se acreditează (p. 48), rostul lor fiind, totuși, comun cu cel al tuturor nasturilor (așa cum se relevă deplin la M 85). Discutarea rostului de talisman profilactic al inelului din M 66 (pp. 48-49) este exagerată. M 85 nu poate fi datat, pe baza nasturilor săi, în deceniile 6-8 ale secolului al XIV-lea (p. 55), tocmai pentru că analogiile îi sunt prea generoase ca încadrare. Dar, autorii forțează lucrurile, așteptând/anticipând identitatea lui Lațcu, fiul lui Bogdan I. Peste inelul din aur masiv descoperit în mormânt se trece în mai multe rânduri. Strict tehnic se sugerează un lucru, dar nu se scrie nimic direct: inelul poate fi o piesă veche (poate antică), cu șatonul transformat și inscripționat, în arabă, cu numele lui Allah. Dar, despre prezența unei asemenea ciudățenii la un voievod înhumat într-o biserică nu se scrie niciun rând, cu toate că ar exista motivele. Inelul mărturisește o identitate culturală cu totul nepersonalizată, care aglomerează importuri ale căror singur numitor comun este metalul prețios. Mai departe, docta discuție legată de inelul de aur cu inscripția „Allah”, din mormântul presupus al lui Lațcu, direcționează studiul numai către componenta orientală a mesajelor transmise. Cu toate că s-a observat că inscripția a apărut ulterior, s-au evitat căutările analogiilor inelului neinscripționat și în alte ateliere, inclusiv ale Antichității. În opinia noastră, este foarte posibil ca *unicitatea* prezenței leilor să dispară

tocmai în urma unei astfel de analize. Suntem de acord că nu Lațcu i-a fost unicul posesor. Pentru găsirea identității/personalității unui domnitor care dorea a „se face” catolic ori „a trece” la catolicism, potrivit opiniilor partizan-ortodoxe, inelul său este, dacă nu capital, măcar foarte important. La nivelul unui partener de discuții cu scaunul papal, însemnul sugerează un *formalism religios accentuat*. Donația de inel, în spiritul unui gest diplomatic, din partea unui potentat mongol pare interesantă; dar este de-a dreptul bizar ca un șef tătar creștinat, pe nume Dimitrie, să ofere inele cu inscripția „Allah” (p. 239). Chiar dacă presupusul donator tătar nu este corect identificat, ar fi imposibil ca un ierarh creștin din Moldova să nu fi observat podoabele apostatice ale unui personaj (acceptarea catolicismului și purtarea unui inel „păgân”) care pretindea a fi înhumat în interiorul unei biserici creștine. Lipsa de reacție sau „toleranța” spune multe legate de spiritualitatea „în construcție” a societății moldovene din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Ar fi păcat să procedăm în continuare la îmbrobodirea mesajelor, pentru a rămâne cu un domnitor albit după propriile noastre concepții. În fapt, tot nu se poate spune către cine se închina mai mult Lațcu, către papă ori către vreun mitropolit/patriarh necunoscut. Acum, dacă privim în ansamblu numai observațiile legate de inele, se poate deduce că doar din ele *împreună* ar rezulta mentalitatea purtătorilor și felul în care s-au procurat ele din toate zările. Între ipotezele de lucru ar trebui să luăm în considerare că înhumatului i se puneă ce era la îndemână, ce avusese în avere, ori lucruri la care ținuse în timpul vieții, fără nici un fel de alte mesaje speculative.

Termenul aplicat amenajării funerare a lui M 82, cel de „criptă” (pp. 56-47) este nepotrivit. O simplă comparație cu amenajări similare ar fi dus la găsirea termenului corect. În fapt, este o cistă din cărămidă, redusă la dimensiunea unui sicriu. Tot acolo, broderia cu fir metalic a fost confundată cu „dantela”.

Biserica B 2 a fost construită după demolarea celei din lemn, însă ar fi greu de înțeles de ce podelele din lemn au fost lăsate pentru a fi descoperite de arheologi. Mărturia s-ar explica simplu, prin necesitatea orientării în topografia vechilor morminte, dacă stratigrafia nu ar indica faptul că locul mormintelor vechi a fost acoperit de straturi de construcție, fără vreo urmă de însemn funerar de protejat. Într-o biserică de lemn, ar fi fost de-a dreptul exagerat să ne așteptăm la lespezi funerare din piatră. Așteptarea privind descoperirea unor piloți la baza temelilor (p. 65) este destul de naivă, având în vedere că sistemul se folosea doar acolo unde terenul era prea nesigur (adesea umed, mlăștinos). Diferențele de adâncime ale fundațiilor demonstrează calitatea meșterilor, care au avut în vedere statica aplicată la un teren ușor înclinat, dar și cu diferențe de greutate între altar și navă.

O piesă numismatică interesantă (gros Carol Robert, nr. 21, fig. 45/9) are urme clare de re folosire. A fost însoțită de comentariul „probabil folosită drept aplică de centură” (p. 102, 471). Într-adevăr, moneda a fost îndoită pe diametru, ceea ce îi conferă un rost inițial mai complicat, care îl exclude pe cel propus de autori.

De la o cataramă specială (pp. 71-72), autorii merg prea departe la *centuri* și la *pungile* legate de ele. Adevărul este că ambele categorii dețineau piese metalice particularizate, care le trădează mai ușor destinația.

Autorii nu cunosc faptul că un atelier de olărie smălțuită a funcționat și la Putna, așa încât leagă descoperirile doar de importuri (p. 73). Discuția asupra

conductelor ceramice de aducțiune (pp. 73-74) merita adâncită, cu atât mai mult cu cât, pe cât se pare, ar fi *unele dintre cele mai vechi din Moldova*.

Analizând un inel de tip sigilar, cu reprezentarea unui *cal*, autorii trag concluzia că realizarea sa trebuie să se fi petrecut pe undeva într-un mediu inspirat de tătari (pp. 79-80), uitând însă faptul că nu *decorul*, ci *forma și funcționalitatea suportului* determină major uzanța unei serii de artefacte. Dacă ne-ar fi arătat că aceiași călăreți foloseau inelele de tip sigilar, am fi fost dispuși să-i credem. Iar pentru a lega calul doar de orientali, în Evul Mediu, este numai o stângăcie.

Discuția care urmează, foarte importantă, este despre dezlegarea enigmei siglei „M”, provenită din Occidentul venerator al Fecioarei. Succesul discuției se dovedește și prin receptarea/valorificarea imediată a soluțiilor găsite de autori¹.

Suntem de acord cu identificarea unor reprezentări heraldice pe nasturii din mormântul lui Costea. Dar, legătura automată cu *heraldica personală a purtătorului* este un lucru riscat. Da, heraldica de asemenea factură este în progres și plină afirmare, pe la mijlocul secolului al XIV-lea, *numai că nu în principatele extracarpătice*. De ce ar fi numaidecât de influență polonă (p. 252) este întrebarea care urmează, după lista lungă de analogii posibile, din care tocmai exemplele poloneze lipsesc, dar se adună multe altele, din Ungaria (la care mai putem adăuga) până în Franța. Răspunsul poate fi găsit doar în subiectivitatea potrivit căreia „lupul cel rău” a fost dincolo de Carpații Răsăriteni, în timp ce „lupul bun” trebuia să fi sosit din oricare alt punct cardinal. Din aceste binecuvântate motive, afirmăm cu toată tăria că nasturii cu scuturi și capete de lupi, ca și inelul mariologic sau cel cu inscripția „Allah” *sunt achiziții accidentale*, care nu aveau semnificații în mediul moldovenesc, în care au fost transferate. Astfel de *transferuri* sunt atât de numeroase încât, odată invocate, diluează orice pretenție de a identifica un raport intim de comandă-execuție-purtare în Moldova timpurilor discutate.

Dincolo de rolul genetic al lui Costea, afirmațiile autorilor legate de posibilul său rost politic în construcția voievodală a lui Bogdan I (p. 261) ni se pare mult prea speculativ, fie și numai dacă vedem cum toată linia lui Dragoș nu mai are nici un fel de rol în Moldova secolului XIV.

În opinia noastră, mare parte a capitolului V (*Studiul de paleogenetică efectuat asupra osemintelor descoperite în mormintele din biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți*), cu informații ultragenerale și didactice, este de prisos în cadrul dat aici. În fond, tocmai ceea ce am fi dorit să aflăm nu se exprimă clar: contaminările secundare (muncitori), altele prilejuite de munca arheologilor și a unui antropolog clasic, menținerea scheletelor în condiții neștiute, în trei instituții din București, o bună perioadă după descoperire, reînhumarea lor în 1988 și reexhumarea în 2005, cu „mănuși sterile”, și abia în final transmiterea unor probe „aflate în diferite stadii de degradare” către laboratorul de paleogenetică al Institutului de Biologie Umană al Universității din Hamburg (vezi epopeea traseului la pp. 142-143). În aceste condiții, doar antropologii ar putea să recenzeze corect modul prin care ni s-au oferit datele și justetea concluziilor. Până atunci, se cuvine să păstrăm o bună doză de rezervă.

¹ Vezi Cristian Ioan Popa, „Inelul de devoțiune de la Vinerea și problema inelelor marianice medievale”, în *Apulum*, XLIX (2012), 1, pp. 157-190.

Este important de constatat că, așa cum s-au petrecut lucrurile și în cazul altor biserici radical refăcute, lespezile funerare au fost mișcate de la locul lor (p. 175). Schemele de identitate ale voievozilor și rudelor lor sunt un *serios pas în avans*, *propus* față de ceea ce se cunoștea. Vârstele sunt importante. Ne îndoim de faptul că un copil decedat la trei ani (Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun) să fi dispus de o asemenea atenție la funeralii și chiar să figureze pe o listă de martori ai unui sfat domnesc (p. 183). Este inexplicabilă în continuare lipsa lespezii funerare dedicate lui Petru I, prin comanda și atelierul lui Ștefan cel Mare, cu atât mai mult cu cât tocmai acel voievod pornise noua dinastie din care se trăgea evocatorul de memorie. Explicațiile oferite pentru distrugere, prin analogii cu alte pietre funerare (p. 189, nota 109), nu se potrivesc la Rădăuți, tocmai pentru că *toate celelalte* par să se fi conservat. Orice jefuitor de morminte știe că pentru a umbla după inventarul unui mormânt este mult mai ușor *să ridici* lespezea presupus indicatoare, decât *să o spargi în bucăți*. Cele mai multe pietre se distrug prin *călcare nesfârșită*, cu atât mai mult cu cât, sub lespezi nu s-a făcut un pat de susținere perfect neted. Oricum, problematica rămâne deschisă.

Sucesiunea dinastică după Lațco/Ladislau, fiul lui Bogdan I, este reluată pe larg. Observațiile autorilor sunt foarte importante și vor determina necesitatea regrupării argumentelor formulate de către istorici. Cu totul ciudat și în continuare de explicat ar fi restricționarea prezenței *tuturor* femeilor, perechi de domni, din segmentul cronologic funerar de la Rădăuți. Chiar și o fiică ce a transmis moștenirea tronului (Margareta/Mușata) s-a ales cu un mormânt anonim, pe undeva în exteriorul bisericii. Practica ascunde cu siguranță un arhetip de gândire politică împrumutat din arii ce urmează a fi încă depistate. Probabil unele considerații privind limitele de viață se cereau altfel formulate („speranța de viață... scăzută”, în loc de „speranța *medie* de viață... scăzută”, p. 206; ideea „majoratului”, p. 207 – cu corecții pentru „majoratul juridic”, diferențiat doar în situația principilor, și majoratul sexual, dar în nici un caz un „majorat feudal”).

Analiza rosturilor complexului de la Rădăuți se face în condițiile în care istoricii Moldovei medievale nu se pot pune de acord cu existența și succesiunea centrelor de putere din cea mai mare parte a secolului al XIV-lea (Baia, Siret, Volovăț). Nu știm ce ar fi făcut linia lui Dragoș, nu știm exact ce a făcut Bogdan sau voievozii locali care vor mai fi fost. În lumina detecției de personaje, Bogdăneștii vin a se așeza într-un loc gata făcut de către un prezumtiv cuscru al răzvrătitului maramureșean; tatăl lui Costea mai precis (p. 277). Mai departe, ar rezulta că liniei Drăgoșeștilor nu li se acordă nici un fel de șansă de a fi relevantă cumva material, ca și când stigmatul de „colaboraționiști” ai regilor unguri le-ar răpi orice fel de șansă la cunoaștere. Tot începutul statului moldav gravitează nejustificat și nemulțumitor în jurul unor biserici, cu toate că, locurile puterii politice nu se aflau decât în fortificații, înconjurate de centre comerciale, în nici un caz în simple căsoaie cu liniștitorul sau patriarhalul nume de „curți”. Dacă biserica era din lemn, apare prezumția logică ca nici reședința să nu fi depășit același standard. Din acest motiv este atât de greu de regăsit, ba chiar de imaginat, rezidența tinerei puteri moldovene. Dacă înhumații importanți sunt în biserică, logica autorilor cere și o „reședință voievodală” alături. Aceasta cu toate că autorii știau foarte bine că o asemenea relație nu s-a construit nici în secolele următoare, cei mai puțini dintre domnitori îngropându-se la Suceava ori la Iași.

Aceeași putere nu avea nevoie majoră de „capele”, ci de „biserici” în toată legea, cu rost public evident. Primele sunt prea egoiste pentru a transmite o maiestate princiară. Și totuși, prima biserică a Rădăuților este o „capelă” (p. 276, și mai apăsător „capelă de reședință feudală”, p. 357); nici măcar paraclis, ci o biserică inferioară juridic, pentru care se folosește o terminologie obișnuită în mediul catolic. Se afirmă sentențios că practica înhumărilor în biserică a început la mijloc de secol XIV (p. 276), dar nu se regăsește nicăieri vreo afirmație care să reafirme realitatea că *înaintea acelei date, nici măcar biserici nu au fost descoperite* (totuși, în alt context, apare: „până la noi descoperiri, [ea, biserica de la Rădăuți – n. n.] este cea mai veche biserică de lemn cunoscută și datată în Moldova”, p. 281).

„Capela” pentru „cea mai veche reședință feudală și singura cunoscută, deocamdată” (p. 357) dispare ca prin minune când se construiește un edificiu din piatră. Mai departe, este evitat termenul de „catedrală” ce se cuvenea unei biserici a scaunului episcopal (p. 278). Formele arheologice sunt împletite ambiguu într-o realitate ecleziastică care este ceva mai consistentă și nu poate fi redusă la noțiunea cu care se tot operează. Iar „raderea” curții domnești și episcopale de către ambițiile contemporane rămâne, cum am constatat, nici măcar elegant driblată sau condamnată pe măsura gravității actului și a consecințelor sale. În locul autorilor, oferim noi scuza acestei lipse de responsabilizare: făptașii distrugerilor au finanțat publicarea cărții. Dacă viitorul se va mulțumi cu o asemenea motivație, rămâne de văzut.

Autorii demonstrează că o arhitectură bisericească din lemn, *dacă există*, poate fi recuperată arheologic. Este o realitate care ar trebui reținută de către oricine folosește prea des motivația absenței mărturiilor de arhitectură religioasă din cauza perisabilității materialelor de construcție. Dacă pentru biserica de lemn se imaginează exagerat decorații de tot felul („să fi fost decorate cu anumite elemente geometrice, florale sau zoomorfe”, p. 282), în schimb, se trece senin peste o variantă de biserică de zid fără nici un fel de pictură (p. 287), măcar pe timp de o jumătate de secol. Pe cât se pare, chiar nu știm cum trebuie să arate o biserică funcțională după ce s-au ridicat pereții și s-a sfințit, închipuindu-ne că în modestia lor de început, niște voievozi și-au făcut închinările între ziduri albe, la concurență cu cele mai puriste temple protestante. Mai departe, să-ți imaginezi niște „ascunzători” la care conduc scări în spirală, din piatră (p. 285), este, din nou, un viciu de interpretare care aparține întregii istorii a arhitecturii medievale, detașate de funcțiuni și viața reală din jurul bisericilor. Asemenea scări nu s-au montat niciodată pentru a conduce doar la simple poduri. Nici un istoric sau arheolog român nu poate admite încă faptul că slujitorii bisericilor aveau nevoie să și locuiască pe undeva. Tot la fel de neinspirată ni se pare imaginarea unui tablou votiv al Anastasiei, fiică a lui Bogdan I (p. 288), în condițiile în care misoginismul ctitoricesc era manifest și nu va fi spart decât foarte greu, peste veacuri. Revenirea asupra acestei probleme se face, de astă dată în jurul calității de redare a unui chip executat în vremurile lui Ștefan cel Mare (p. 318, 350). Discuția despre valența unui prim portret din arta parietală a Moldovei se poate lărgi și, probabil, nu va fi în avantajul ipotezei formulate de către autori.

O discuție doctă se poartă în dreptul celor mai vechi morminte ortodoxe românești. Reglementările canonice invocate sunt interesante, dar lipsește urmărirea altei realități demonstrate în multe alte locuri: cimitirele au fost mereu *mai vechi decât bisericile* și nu neapărat organizate, sau nu neapărat organizate acolo unde vor fi construite bisericile. Instituția religioasă a dus o luptă adevărată în a aduce mormintele

lângă lăcașuri pentru a eradica practicile păgâne care însoțiseră înhumările mai vechi. În Ungaria medievală, lupta a fost dusă cu ajutorul regalității, și a fost nevoie de două secole (XI-XII) ca practica să fie, într-un procent rezonabil, rezolvată. O asemenea bătălie a fost și mai îndelungată în mediul extracarpatic.

Revine în discuție biserica de la Bogdan Vodă (Maramureș), a cărei *sacristie* a fost deturnată de la început, încă de către descoperitor (Radu Popa), în „gropniță” și, într-o lectură nouă, o măiastră adaptare a catolicului la ortodoxie (p. 298). Lucrul ar fi fost poate de luat în considerare dacă nu ar fi fost *singular*. În același timp, îngropările în sacristie sau chiar transformarea parterului sacristiilor în osuare au format o serie lungă de exemple.

La interiorul bisericii, autorii remarcă cum că ochii personajelor din panourile de frescă sunt „vânați” sistematic. Mărturiile de acest fel sunt atât de numeroase și în afara Moldovei, încât ar fi imposibil de imaginat ca ele să fi scăpat atenției slujitorilor contemporani ai altarelor (pp. 312-313). Se putea scrie, mult mai apăsător, că ne găsim în fața unor practici paracreștine care nu pot fi decât în parte înregistrate. Iar înțelegerea lor ar avea nevoie de comparații cu diferite spații în care se găsesc astfel de particularități.

Paginile care privesc veșmântul de frescă de la Rădăuți ne depășesc competențele și nu ne vom exprima vreo opinie care să treacă drept valorizantă. Atât timp cât picturile nu sunt restaurate, considerațiile legate de ele nu vor fi durabile. Vom remarca doar ciudățenia redării/interpretării costumelor, în care stofele sunt florentine sau genoveze, închise „bord à bord”, deschise, „de factură occidentală”, „încălțările fine („soulers à la poulain”)” și doar croiala mantiiilor ar fi bizantină (p. 336, 343). După opinia noastră, *întregul* costum despre care se scrie are modele occidentale¹. Orientalizarea, nu neapărat bizantinizarea, costumelor transcarpatice va fi în progres din secolul al XVI-lea.

Formulări de tipul „clasa feudală” (p. 48, 49, 64 etc., „costum”, p. 52, „mediu”, p. 53), „mediu feudal”, „unitate de gust din spațiul carpato-dunărean”, p. 48, „Matei” Corvin, p. 71, 72, 103), ar fi meritat să nu ne amintească de vremuri desuete.

Volumul soților Bătrâna este un *elaborat* de felul cu care ne întâlnim din ce în ce mai rar în zilele de astăzi. La concurență cu „thocomerizarea” sprijinită de edituri comerciale, el iese într-un avantaj categoric. A-l observa și a-i detecta provocările a fost o plăcere. El ajută să se creeze o copioasă substanță medievistică, pe care suntem datori a o asimila și așeza acolo unde i-ar fi locul cel mai potrivit.

ADRIAN ANDREI RUSU

¹ Vezi și <http://medievistica.ro/pagini/arta/texte/pictura/Matia-Stefan/Matia.html>.